

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - I

Marathi Part - III

January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5

www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - III ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेची भाषाशैली प्रा. दिलीप भिसे	१-४
२	बहिणाबाईच्या कवितेतील अहिराणी बोलीभाषा प्रा. भैरवी कावरे	५-९
३	आसाराम लोमटे यांच्या 'आलोक' कथासंग्रहाचे भाषिक विशेष सखाराम शहादेव शिंदे डॉ. गणेश मोहीते	१०-१३
४	'आंधाचं कारटं' या आत्मकथनातून व्यक्त झालेली बोली प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर	१४-१७
५	बोलीभाषेचे साहित्याला योगदान प्रा. डॉ. शिंदे जी. व्ही.	१८-२१
६	बोलीभाषेचे साहित्याला योगदान ज्ञानेश्वर अशोकराव कदम	२२-२५
७	बोलीभाषेतील एक कविता : शब्द प्रा. डॉ. शंकरानंद येडले	२६-२८
८	स्त्री गीतातून व्यक्त होणारा सामाजिक सांस्कृतिक परिवेश प्रा. जगदाळे किरण आगतराव	२९-३४
९	ग्रामीण साहित्याची भाषा आणि जागतिकीकरण प्रा. डॉ. कोतमे धिरजकुमार सत्यकाल	३५-३७
१०	शंकर पाटील यांच्या कथेतील बोली भाषा प्रा. गजलवार रमाकांत काळबाराव प्रा. कातकडे केशव श्रीरंग	३८-४१
११	लोकगायक : वासुदेव प्रा. गणेश सावजी	४२-४७
१२	बोली आणि भाषा : मराठीचा कालांतर, स्थित्यंतराचा इतिहास प्रा. रमेश रिंगणे	४८-५२

१२. बोली आणि भाषा : मराठीचा कालांतर, स्थित्यंतराचा इतिहास

प्रा. रमेश रिंगणे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजी नगर, गट्टी, ता. गेवराई, जि. बीड.

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत मराठीच्या योगदानाचे अनेकानेक पदर आहेत. नव्वे कोणत्याही प्रदेश नावारुपाला येतो, तो त्या भागात बोलल्या जात असणाऱ्या भाषिक वैशिष्ट्यांमुळे त्या प्रदेशाचे सत्वच ठरते ते भाषेमुळे. तामिळ, बंगाल, कन्नड, तेलंगना, महाराष्ट्र अशी जी भारताच्या खंडप्रायतेची वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख निर्माण झाली आहे, तीच्या मुळाशी भाषिक संस्कृती आहे. भारत स्वतंत्र झाला आणि वेगवेगळ्या राज्याची संकल्पना अस्तित्वात आली. तशी विभिन्न राज्यामध्ये अखंड भारताची राज्यवार, प्रांतवार विभागणी झाली. या विभागणीचे तत्व हे भाषा हीच ठरवण्यात आली आणि भाषावर प्रांत रचना होऊन एक समान भाषा बोलणारा प्रदेश स्वतंत्र राज्या म्हणून निर्माण झाला. तेलगु बोलणारांचा प्रदेश आंध्र प्रदेश (तेलंगना), कन्नड (कानडी) बोलणारांचा कर्नाटक, गुजराती बोलणारांचा गुजरात, पंजाबी बोलणारांचा पंजाब, बंगाली भाषेचा बंगाल आणि असाच मराठी भाषा बोलणारांचा महाराष्ट्र प्रदेश नावारुपास आला फरक एकच आहे की यासाठी देखील महाराष्ट्राला एक वेगळा, स्वातंत्र्यासानंतरचा दुसरा-तिसरा लढा द्यावा लागेल तो संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा. तरीही ज्या विस्तीर्ण प्रदेशात मुख्यतत्वे मराठी बोलली जाते. तेथील ती अधिकृत भाषा मानली जाते असा आणखीही काही भाग महाराष्ट्राबाहेर राहिलेला आहे.

'असे आपण या भारतात राहणारे प्रत्येक जण भाषेच्या प्रदेशाचे रहिवासी आहोत' असे वसंत आबाजी डहाके म्हणतात. यातच भारताच्या संघराज्याची मुळ सापडतात. म्हणूनच भाषेला किती महत्त्व आहे ते जाणवते. एवढेच नाही तर त्या त्या प्रदेशाचा स्वाभिमान, अभिमान, तत्व आणि सत्व ही तिथे बोलली जाणारी भाषाच असते. त्याच अस्मितेच्या धारणांवर राजकीय, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक सुध्दा जीवनपध्दतीचा व्यवहार आणि व्यापार चाललेला असतो. यातूनच एक संस्कृती आकाराला येत असते. तीच असते तेथील भाषिक संस्कृती, म्हणून तर मराठी भाषेला अनेक कालांतराचा आणि स्थित्यंतराचाही समृद्ध इतिहास आहे.

"महाराष्ट्रीयत्वाच्या जाणिवेचे महत्कार्य देशावरच्या मराठीने केले. यादवांच्या राज्यात ती राजभाषा म्हणून मिरवली. महानुभावांनी धर्मभाषा म्हणून तिला एक वेगळेच स्थान देऊन काबुल-कंदाहारपर्यन्त

पोचवले. संतांची भाषा म्हणून ती सर्व लोकांच्या तोंडात खेळली ---संताच्या वाणीमुळे मध्ये महाराष्ट्राची मराठी ही श्रेष्ठतम दृढभावना होऊन गेली--- ही भाषा सर्वाची होती "' अशी ही मराठी भाषा आज विदर्भ, मराठवाडा, पश्चिम महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, खानदेश आणि कोकण अशा विशिष्ट भौगोलिक परिसरात बोलल्या जाणारी भाषा आहे. प्रत्येक परिसराला लागूनच इतर भाषिकांचा प्रदेश आहे तेव्हा त्यांचा मराठीच्या बोलण्यावर आणि लिहिण्यावर परिणाम होणे स्वाभाविकच आहे. मग याच दृष्टिकोनातून मराठीच्या वेगवेगळ्या बोली आकारास आल्या विदर्भात विदर्भी, खानदेशात खानदेशी (अहिराणी), मराठवाड्यात मराठवाडी, कोकणात कोकणी आणि पश्चिम महाराष्ट्रात तर जिल्हावार मराठीच्या बोली भाषा व्यवहारात यायला लागल्या. प्रदेश परत्वे, जात परत्वे आणि व्यवसाय परत्वे सुध्दा यात पुन्हा वेगवेगळ्या बोली नावारुपाला आल्या आहेत आणि खरं तर बोलण्यातला जिवंतपणा आणि सहजता टिकून राहते ती या बोलीमुळेच. जसे ना.गो. कालेलकर म्हणतात की, 'बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे' तसेच सार्वत्रिक स्वरूपात सर्वांच्या मान्यतेने प्रयत्नपूर्वक एका ठराविक लिपीबद्ध मराठी भाषेचा स्वीकार जाणिवपूर्वक केला जातो तेव्हा ती प्रमाण भाषा ठरते. तिचा या सर्व प्रदेशातल्या वेगवेगळ्या बोलीभाषांना व्यवहारीकतेच्या टप्प्यावर लिहिता-वाचता आणि छापण्यासाठी वापर केला जातो. लिहण्या-वाचण्यासाठीची प्रमाण भाषा आणि बोलण्यासाठीची बोली भाषा असा टप्पा प्रत्येक भाषेत असतो. तो मराठीभाषेत मात्र बहुविध स्वरूपाचा आढळतो. जसं व्यापाराची भाषा म्हणजे गुजराती आणि सिनेमाची म्हणजे हिंदी ही मागच्या काळातील वस्तुस्थिती होती. तद्वतची व्यवहारासाठी मराठीच्या बोली आणि सार्वत्रिक ठिकाणी प्रमाण मराठी ही वास्तविकता होती. शिक्षणातील भाषेचे त्रिसुत्रसुध्दा इथ् एक टप्पा जास्तीचा स्वीकारते इतकी विविधता मराठी आणि मराठीच्या बोलीत आपल्याला आढळते. आणि ह्या सर्व धोरणातील टप्पावरून जात असतांना देखील एकाच भाषिकामध्ये सुध्दा सरमिसळ होतच असते म्हणूनच बोलींच्या योगाने निर्माण झालेली नैसर्गिकता कायमच व्यक्तीमत्वात उतरते. आणि आव आणलेली प्रयत्नपूर्वक कृत्रीमता कायमच वरवरची वाटते. फक्त मोजण्याच्या कसोट्या, मापनाच्या पध्दती मात्र प्रमाण भाषेभावती घोटळतांना दिसतात. म्हणून तर आपणही या तांत्रिक विळख्यात अडकतो आणि पर्यायाने बोलीच्या लुप्त होण्याचा मार्ग खुला करून ठेवतो. हाच प्रवास मग प्रमाण भाषेच्या बाबतीतही प्रारंभास कारणीभूत ठरतो. मुळात भाषा त्रिसुत्रीतल्या दुसऱ्या पायरीवर नीट न पोहचता सुध्दा जागतिक स्तरावरच्या तिसऱ्या टप्प्याचा हव्यास हा कधीही आपल्या भाषिक संस्कृतीचा घात करणारा ठरू शकतो

तरीही सर्रासपणे आपण हा धोका पत्कारायला तयार आहोत यातच खऱ्या अर्थाने मराठी भाषेचे भविष्य दडलेले आहे. हे जोपर्यंत आपल्याला कळणार नाही तोपर्यंत तरी मराठी भाषावृद्धी आणि संवर्धनाचे कार्यक्रम, उपक्रम साध्या ऐवजी केवळ फार्सच ठरतील असे मला तरी वाटते. जग व्यवहार करणाऱ्या एकेकाळच्या संस्कृत, ग्रीक, लेटीन या समृद्ध भाषांही याच अंतिम टप्प्यावर येऊन बोलण्या-लिहिण्यातून वजा होत आल्याचा इतिहास सांगतो. आणि हे होऊ नये यासाठीचा प्रयत्न आज होणे मराठीच्या संदर्भात अनिवार्य ठरते. नुसत्या बोलणारांच्या सख्येवर भाषेचे अस्तित्व अबाधित आहे असे केवळ म्हणताच येऊ शकत नाही. शेवटी व्यवहार मध्यवर्ती ठरत असतो.

एकेकाळी वि.स.खांडेकरांनी बाबिलोनच्या गगनचुंबी बुरुजाशी तुलना केलेल्या मराठीच्या बोलीची समृद्धता हारवली तर नाही ना असा प्रश्न पडल्याखेरिज रहात नाही. "पोटभाषा बोलणारे लोक अशुद्ध बोलतात. त्यांना शुद्ध मराठी येत नाही, असे जेव्हा शिष्टभाषा बोलणारे लोक म्हणतात, त्या वेळी आपले समाजाच्या आणि भाषेच्या इतिहासाचे अज्ञान ते दाखवत असतात" ² हेच अज्ञान इतर कोणत्याही कारणापेक्षा भाषेसह बोलीच्या न्हासाला जास्तीचे घातक ठरू लागते. एका अर्थी वास्तवाला नाकारत मराठी भाषेची वृद्धी होऊच शकणार नाही असे असतांना देखील बोली आज अनेक ललित लेखनातून बाद झाल्याचे दिसते ते केवळ वर उल्लेखिलेल्या अज्ञानामुळे आणि असे जोपर्यंत होणार नाही तोपर्यंत मराठी भाषिकांच्या जगण्यातली, जीवनातली सहजता त्यात उतरणार नाही हे ही तितकेच खरे. म्हणी, उखाणे, लोकगीत, लोककथा इ. लोकसाहित्यात ती अनुभूती होत आली आहे ति मात्र चिरंतन हेवा वाटावी अशीच उगहे. मग ते निर्माण करणारा समुह आज नसतांना देखील, अथवा त्या बोली अस्ताला गेल्या असतांना देखील किती सहज श्रवणीय मार्गदर्शक, आचरणीय वाटतात आणि व्यवहारिकही ठरतात.

कादंबरी वाङ्मयाने मात्र बोलीच्या उपयोजनाला बऱ्याच अंशी वास्तववादी करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे. तेवढेच काय मराठी साहित्यातील वास्तववादाचे दर्शन म्हणावे लागेल. 1960 नंतर मात्र अनेक नवशिक्या पिढीने विशेषता ग्रामीण, दलित साहित्यात बोली भाषेला पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाल्याचे दिसते. बहिणाबाईच्या अहिराणी कविता साध्या सोप्या भाषेत जीवनाचे तत्वज्ञान सांगतात. आकलनाच्या पातळीवर विचार करता त्या सहज समजतात तरीही उगाच त्यांना आपण क्लिष्ट करून टाकण्यात मात्र कमी पडत नाहीत हे ही वास्तव आहेच ना. अण्णाभाऊ ची भाषा तर कथात्मकतेतून किंवा शाहीरी कवनातून इतिहासासह नव्या व्यवस्थेची रचनात्मकताच सादर करतांना दिसते. ना.धों. महानोरांची

रानातली कविता, किंवा भालेरांचा गावाकडचा रस्ता यथार्थ आहे ते अनुभवात उतरतात. जशा वागण्यात तशा बोलण्यात अन् जशा बोलण्यात तशा शब्दात त्यांची अनुभूती होते म्हणून तर त्या आम्हाला जवळच्या वाटतात. दलित, ग्रामीण, कथा, कविता, आत्मकथा जगण्याशी प्रामाणिक राहिल्या तशा चित्रणाशीही प्रामाणिक राहिल्या म्हणूनच त्यांच्यामुळे मराठी साहित्याच्या कक्षा विस्तारण्यास मदत झाली. ऐवढेच नाही तर त्यांनी जागतिक स्तरावर आपला ठसा उमटवला आहे. यात बोलीभाषेचे सुध्दा योगदान तोलामोलाचे आहेच आहे. बोलीची हीच सार्थकता रेखाटायची झाल्यास इथं एक छानसं उदाहरण घेता येईल ते म्हणजे 'सैराट' सैराट चित्रपट इतका प्रसिध्द झाला त्यात आशयाचे ही महत्त्व आहे पण त्यात आलेले संवाद आणि बोली भाषा यांनाच सैराटच्या यशाचे श्रेय दिल्या जाते कारण मराठी चित्रपटाचे संवाद आणि त्यातील काही बोलीवाक्य लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सगळ्यांच्या जिव्हाळ्याचे झाले आहेत. बोलीची शैली, लकब, लय आणि संवादाने जो आपलेपणा सैराटने निर्माण केला तो भाषेला समृध्द करणारा ठरतो. आणि याहून भाषेचे सुंदर वैशिष्ट्ये दूसरे कोणते असू शकते.

महाराष्ट्र राज्यात अनेक धर्मसमुहाची संस्कृती विकसित झालेली आहे. व्यवसाय, व्यापार, मनोरंजन अनेक कारणामुळे इतर भाषिक ही महाराष्ट्रात येऊन मिसळले आहेत. त्यातून येणारी भाषिक भिन्नताही लक्षात येण्यासारखी आहे. म्हणून ही सरमिसळ होत असतांना मराठीच्या बोलीला, मराठीच्या भाषिक तत्त्वाला तडा जातो की काय ही शंका घेणे रास्तच आहे.

मराठी भाषेला समृध्द वारसा आणि इतिहास आहे. एकेकाळी संस्कृत देवांची वाणी तर प्राकृत काय चोरापासून आली. असा अभिनिवेश निर्माण करून बहुजनांप्रती स्वःताचे स्वत्व निर्माण करणारी मराठी भाषा होती. अनेक भाषा आणि बोलींना आपल्यात सहज सामावून घेणारी मराठी भाषा होती. म्हणूनच राजभाषा, धर्मभाषा, लोकवाणी अशा सर्वच्या सर्व पातळ्यावर ती लिलया विहार करत आली आहे. अनेक संस्कृती, अनेक आक्रमणे आणि अनेक प्रकारची स्थित्यंतरे पचवून सुध्दा मराठी भाषा आजही अबाधित आहे. त्या पाठीमागचे सर्वात मोठे कारण लोकतत्त्व आहे. ज्ञानभाषा म्हणून मिरवणारी मराठी भाषा ज्ञानी लोकांनीच जाणिवपूर्वक लिहिण्या-बोलण्यातून वजा करायला सुरवात केल्याचे दिसू लागले. शाहिरी पोवाड्यातून मुलुखा-मुलुखात गर्जणारी मराठी भाषा इतिहासाचे आणि कर्तबगारीचे स्फुरण देताना आज दिसत नाही, ज्ञानेश्वरीच्या पसायदानाचा विश्वात्मकतेचा ध्यास पण केवळ पारायणाच्या व्यतिरिक्त आणि भक्तीच्या सोहळ्यातून आपण तिला बाहेर येऊच दिले नाही. आजच्या काळात तुकारामांच्या गाथेतील

तत्वज्ञान सर्वशून्य होणे गरजेचे असतांना देखील त्याकडे आपले फारसे लक्ष जात नाही. अनेक धर्म, पंथ, संप्रदाय मराठी भाषेशी आपली तत्वाचरणाची नाळ बांधत आले आहेत. हे आपण सर्रास विसरून चाललो आहोत.

इतक्या स्थित्यंतराच्या काळात, मोठ्या कालांतराच्या परावर्तनात देखील मराठी आज जागतिक स्तरावर धडपडते आहे. आणि राष्ट्रीय पातळीवर संघर्षरत आहे. फक्त आपण त्यासाठी सजग राहणे गरजेचे आहे. आपणच आपल्या पातळीवर मराठी भाषेचा अनिवार्य वापर करणे गरजेचे आहे. दुसऱ्या भाषेचा नुसता हल्लास करून चालणार नाही. किंवा दुस्वास सुध्दा करून चालणार नाही. त्या त्या भाषेला त्या त्या प्रदेशाचे, इतिहासाचे, संस्कृतीचे संदर्भ असतात ते जाणून घ्यायचे असतील तर त्या भाषेतून त्यांचे ज्ञान घेणे गरजेचे ठरते तरच त्यांचे आकलन नीटपणे होईल. कोणतीही भाषा प्रयत्नपूर्वक शिकता येत असतांना देखील आपण मराठी भाषा सोडून दुसऱ्या भाषेला ज्ञान भाषा ठरवू लागलो. यातच आपले दुहेरी नुकसान होत आहे.

संदर्भसूची

1. इरावती कर्वे - मराठी लोकांची संस्कृती - पृ. 238
2. ना.गो.कालेलकर - भाषा आणि संस्कृती आवृत्ती - 1982
3. संपादक - मधू मंगेश कर्णिक - सांस्कृतीक महाराष्ट्र : 1960 ते 2010 भाग 1